

УДК 316.35 +340.12

НАЦІОНАЛЬНА МЕНТАЛЬНІСТЬ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ (ВІД КНЯЖОЇ ДОБИ ДО КІНЦЯ XVIII СТ.)

Галина Попадинець

*Тернопільський державний медичний університет імені І.Горбачевського,
майдан Воли, 1, Тернопіль, 46001, Україна, university@tdmu.edu.te.ua*

Досліджено питання впливу національної ментальності на розвиток української правової культури. Відзначено, що найвищих досягнень правова культура зазнавала тоді, коли емоційно-почуттєва складова ментальності доповнювалася активною роботою інтелекту, розуму, про що свідчать пам'ятки правової культури княжої епохи та доби розбудови козацької держави.

Ключові слова: національна ментальність, правова культура, національна ідентичність, світогляд, свідомість, правосвідомість, духовність.

Розбудова України як незалежної, демократичної, правової держави потребує утвердження у нашому суспільстві справедливості, правової і матеріальної захищеності особи, взаємної відповідальності особи і держави, удосконалення законодавства і правової культури. Важливою передумовою цього є усвідомлення народом своєї національної ідентичності, на основі якої формується національна свідомість і самосвідомість, правосвідомість, національний дух, етнічна ментальність.

Процес національного відродження визначає особливості сучасного стану духовного життя народу і одночасно характеризує зміни, які відбуваються у державотворенні. Оскільки йдеться про відродження, то не менш важливий і очевидний органічний зв'язок цього процесу з історичним минулим. Тому під час вироблення стратегії побудови правового суспільства має бути врахована специфіка менталітету українського народу, в чому і полягає актуальність досліджуваної теми. Мета дослідження – з'ясувати особливості впливу менталітету на формування правової культури українців на різних етапах історичного розвитку.

Українська ментальність на тлі загальноєвропейської є самобутньою і оригінальною. Тому одним з головних завдань сучасності є осмислення цього феномена. Різні аспекти досліджуваної проблеми відображені у роботах І. Верхіль [2], В. Касьян [5], Г. Лозко [7], Є. Онацького [9], А. Топчій [13], Н. Чибісової [14], В. Чмиря [15] та ін. На цю проблему в українській філософії звертали увагу О. Забужко (українська національна ідея, яка є синтетичним поглядом на свою національну етнічну спільноту як на єдиний континуум ...), О. Кульчицький (етнічна психіка ґрунтується на емоційно-почуттєвому характері або “кордоцентричності”...), Ю. Шевельов (український провіденціалізм і “комплекс кочубіївщини”), Д. Донцов (смаки мирного хлібороба підносились до символів національного), М. Костомаров (...народність, нація є надбанням простої маси). Етно-ментальний аспект також важливо дослідити у контексті проблеми розвитку національно-правової культури.

Становлення правової культури українців розглядають у філософсько-правовій думці Київської Русі в “Поученні дітям” Володимира Мономаха, в “Слові про Закон і Благодать” митрополита Іларіона, в “Руській Правді” Ярослава Мудрого, у збірнику законів “Статут” і “Закон руський” (X ст.), у “Статутах княгині Ольги”, “Статуті Земляному” князя Володимира; у класичній філософсько-правовій думці, зокрема Києво-Могилянської академії, у філософських поглядах Г. Сковороди, І. Франка; у філософії нової і новітньої доби – твори М. Міхновського “Самостійна Україна”, М. Грушевського “На порозі нової України”, В. Винниченка “Відродження нації”, Д. Донцова “Націоналізм”, “Дух нашої давнини.”

Дослідники зазначають, що своєрідність національного менталітету зумовлена: геополітичним положенням українських земель, тривалою бездержавністю нації, а також тривалим роз’єднанням українських земель.

О. Киричук виділив чотири системоутворюючі ознаки української ментальності: інтровертованість вищих психічних функцій у сприйнятті навколишньої дійсності; кордоцентричність, що проявляється у чутливості, емпатії, любові до природи, у пісенному фольклорі, обрядовості; анархічний індивідуалізм, що виявляється у різних формах відцентрового, партикулярного прагнення до особистої свободи, без належ-

ного потягу до державності; перевага емоційного, почуттєвого над волею та інтелектом [12, с. 26–30].

О. Чаплигін зазначив, що категорія “ментальність” у різних публікаціях істориків, соціологів, психологів, філософів і політологів наповнюється різним змістом. Тобто в українській філософській думці ця категорія чіткого визначення не має. Її розглядають і як філософсько-світоглядну основу духовного життя народу, і як особливий спосіб мислення, і як інваріантні прояви психології представників різних культур, на яких базується їх світогляд і формується поведінка.

Так, Д. Чижевський вважав, що ментальність народу визначається національним світоглядом. При цьому вчений виділяв чинники, які характеризують національний тип: національна творчість, яскрава епоха, видатні представники даного народу. М. Шегута наголошує на таких рисах національної ментальності, як почуття спорідненості з рідною землею, делікатність, емоційність, селянськість, працелюбність. На думку В. Храмової, ментальність – це спільне “психологічне оснащення” представників певної культури, завдяки чому свідомість інтегрує різноманітні враження у певне світобачення. А. Бичко пов’язує ментальність з основними характерологічними особливостями народу та з історичними умовами його розвитку.

Тому можна вважати, що найважливіші змістові компоненти менталітету – це духовність нації, характер народу, його самосвідомість, культура, традиції. Загалом психологічні особливості менталітету охоплює поняття “душа народу”, що реалізується в стереотипах поведінки, способі життя, віруваннях, звичаях, традиціях, культурі.

Характеризуючи правову культуру, доцільно наголосити, що вона є системою поглядів, оцінок, переконань, установок щодо необхідності і соціальної цінності юридичних прав та обов’язків, що робить її частиною загальнонаціональної культури. Правова культура, як і ментальність, має діяльну природу. Правові ідеали, традиції, стереотипи мислення і поведінка формуються у процесі правової діяльності та є її результатом. Коли говорять про ментальність, то, передусім, мають на увазі сукупність намірів, установок та схильностей індивіда чи соціальної групи діяти певним способом, мислити, відчувати і сприймати світ. Тому ментальні настанови на всіх рівнях, від ідейно-теоретичного до буденно-емоційного та несвідомого, є невід’ємними компонентами формування правової культури.

Ми спробуємо проаналізувати особливості впливу ментальності на становлення і розвиток правової культури у різні історичні епохи життя українського народу.

Розгляд досліджуваної теми слід розпочати із з'ясування світоглядних змін у процесі історичного розвитку українців. Саме світогляд як реальне духовне утворення є продуктом духовно-практичного освоєння світу, основним системоорганізуючим фактором внутрішнього світу нації, який інтегрує і стабілізує відношення народу до реальної дійсності.

Відбиття у свідомості народу різних сфер буття і сутнісних сторін життєдіяльності (природа, суспільство, матеріальні і духовні цінності, пізнання, творчість) визначають структуру світогляду, елементами якого є відповідні знання, погляди, ідеали, переконання.

Так, своєрідним способом розуміння природної дійсності і людського життя у світогляді давніх слов'ян були міфи, вірування, звичаї та обряди. Світ уявлявся слов'янам-язичникам як єдиний живий Космос, що охоплював усю видиму природу, а найвищі духовні цінності виражалися у символічній формі. При цьому сфера культурної діяльності людини, її духовно-практичне освоєння світу ґрунтувалося на практично-чуттєвому уособленні духовних сил.

Дослідники зазначають, що світовідчуття давніх слов'ян формувалося на основі землеробської культури, воно не знало рабства європейського зразка з вишуканими засобами насильства людини над людиною. Навпаки, у міфологічній свідомості землеробів Північного Причорномор'я переважав життєстверджуючий гуманізм. Відчуття видимого світу та сприйняття "невидимого" творило цілісну картину життя людини в системі природи, Космосу, суспільства та власної духовності. Міфи свідчили про те, що наші предки усвідомлювали власну залежність від вищих сил, визнавали їхню безмежну могутність і розуміли, що зобов'язані жити і діяти у визначених ними межах.

Наявні у міфах "першонорми" соціальної поведінки містили уявлення про належне і заборонене, насамперед про те, що людина – це не автономна одиниця, а частина роду, що є одним із елементів космічного світопорядку [1, с. 104]. "Першонорми" регулювали відношення між індивідами, між індивідом і родом, а також між родом і Космосом.

За соціальним статусом усі люди поділялися на дві категорії – "свої і чужі". Ставлення до чужих завжди було недовірливим, воро-

жим, в них вбачали джерело небезпеки, стосовно них допускали жорстокість, підступність, кровожерність. Серед своїх дотримувалися правил взаємопідтримки, взаємоповаги, шанобливого ставлення до старших, турботи про молодших.

Міфологічні уявлення співвідносилися з глибинними, підсвідомими рівнями людської психіки. Нормативні приписи, що ґрунтувалися на них, мали несвідомо-авторитарний характер і не викликали жодних сумнівів, не допускали критики і не підлягали спростуванню [1, с. 104].

Отже, дослідники констатують, що різні компоненти міфів були присутні в усіх сферах суспільної життєдіяльності, тобто міфи як універсалії охоплювали все людське буття: психіку, моральність, ідеологію, політику, соціальну поведінку індивідів і мас, в тому числі і правову реальність. Про правову культуру і правосвідомість в цей період звичайно говорити зарано.

Важливе значення для розуміння суті розвитку правової культури Київської Русі має зміст поняття “закон”, те, як його розуміли у давньоруський період. Попередньо зазначалося, що у період панування патріархально-родових відносин земний уклад розумівся слов’янами як невід’ємна частина загальносвітового, що був під контролем численних язичницьких богів. Тому право і закон не виділяли у самостійну сферу. Правові відносини склалися між вільними людьми: родоплемінною знаттю, які володіли землею та іншими цінностями, вільними общинами. Ці недиференційовані правила поведінки не могли бути ні сферою права, ні сферою моралі, ні сферою етикету, оскільки поєднували в собі особливості будь-якої норми поведінки. Найбільша кількість правових норм стосувалася майнових взаємовідносин: забезпечення права власності, користування майном, данини, полюддя, податків, майнові права сім’ї.

Отже, найдавнішим джерелом права в Україні був звичай, який набув значення неписаної правової норми. Внаслідок розвитку суспільства виокремився правовий регулятор як особливий механізм, що визначав поведінку людей.

Вищим ступенем розвитку характеризувався світогляд, а, отже, і ментальність, часів прийняття християнства в Київській Русі. Як нова релігійно-філософська система, християнство прагнуло подолати людську роз’єднаність, яка в умовах Київської Русі була пов’язана з тради-

ціями, звичаями, обрядами родового суспільства, створити умови для формування культури більш високої “якості”. Воно стало поворотним пунктом у світосприйнятті та світорозумінні наших предків, звернуло особливу увагу на внутрішній духовний світ людини, вказало шляхи удосконалення цього світу, сформувало нову морально-етичну концепцію, в якій людина займала центральне місце. У Новому Завіті вона стала вільною, отримала свободу вибору поведінки. Оголосивши Бога надприродною істотою, що керує світом, християнство нівелювало страх людини перед природними силами, що вплинуло на формування правосвідомості: певною мірою було усунено полігамію, засуджено звичай родової помсти, поліпшилося ставлення до бідних. Тому дослідники зазначеного часу констатують, що християнський ідеал людини, створений на етнопсихологічному ґрунті Київського християнства, підтверджений законодавчими актами Руси-України та діяльністю Великих князів і церковних діячів, на III–IV століття випереджав гуманістичні ідеї Західної Європи [8, с. 19–20]. Отже, духовні начала праукраїнської ментальності отримали енергію існувати в нових історичних умовах, надавши ментальності русичів нового духовного спрямування, формуючи нові ідеали, детермінуючи розвиток інтелектуальної і філософсько-правової думки. Основним стрижнем світогляду стає побудова життя за Євангельськими законами, моральній відповідальності перед Богом і людьми, віротерпимість, відкритість для християнського світу. Активно культивується християнська ідея милосердя, яка в киево-руській моралі стає принципом, що вимагає не лише милостивого ставлення до ближніх, а й розглядає милостиню як загальну взаємну любов і повагу. Заохочуються як загальновідомі християнські чесноти, так і загальнолюдські норми спілкування, визнається особлива роль жінки, шанобливе ставлення до батьків, старших. Звертається увага на усвідомлення людиною своєї гідності, неповторної індивідуальної сутності. В особливій пошані – хоробрість, відвага, сміливість, патріотизм, а також поняття “честь” і “слава”.

Як результат перелому в суспільній свідомості написана оригінальна літературна пам’ятка цієї доби – “Слово про Закон і Благодать” митрополита Іларіона, який стверджує, що головне місце в історії належить “новій людині” у нові часи. Історія фіксує ставлення князя Володимира (християнина) до смертної кари, що відповідає заповіді “Не вбивай”, вперше в правознавстві йдеться про захист гідності особи,

ким би вона не була, згідно з моральними настановами вчення Христа, про що засвідчила “Руська Правда” Ярослава Мудрого. “Повчання дітям” Володимира Мономаха – зразок християнської людяності, взірць кордоцентричної відданості “істині, силам добра та любові до ближнього” для всіх правителів і владик Європи (початок XII ст.).

Під впливом християнської любові вищих верств населення формується побутова і правова культура соціальних низів. Її етнопсихологічна основа стане в майбутньому неприступним bastionом для усіх асиміляторів українського народу. Чим більше вони намагатимуться зламати на рівні побуту її ментальне єство, тим більше буде наростати опір вікової маси духовності українства. На тому етапі самосвідомість народу органічно поєднувала християнські цінності з традиціями предків, що відповідало реальним запитам повсякденного життя.

Особливістю “Руської Правди” стало те, що неписаний язичницький карний Кодекс записали і упорядкували. У ньому значно обмежили кровну помсту, гармонізували стосунки відповідно до вічевого укладу Русі. Судовий устрій за “Руською Правдою” ґрунтується на демократичних принципах рівності і загальності. При цьому вищі класи не мали права користуватися гарантованими привілеями, тобто покарання було однаковим для злочинців будь-якого соціального стану. У державному керівництві домінував принцип дуалізму: князь–віче, яке залишить за собою право переобирати князя на основі договору, а іноді буде здійснювати судочинство над ним.

Професор Я. Падох зазначає, що “цей ранній демократизм був такий глибокий і сильний, так органічно пов’язаний зі світоглядом української людини, що він витримав у затяжній драматичній і дуже цікавій боротьбі, що століттями велася поміж староруською вічевою доктриною державною і чужою візантійською теорією цезаропапізму, принесеною і поширюваною на Україні священиками і єпископами грецькими” [10].

Правові норми звичаєвого права і “Руської Правди” стануть основою Литовських Статутів, законодавчих актів XVI ст., якими українці будуть користуватися ще довго.

Характеризуючи специфіку формування і розвитку ментальності українського народу, розглянемо роль такого явища, як козацтво, яке було оригінальною соціально-економічною і військово-політичною організацією. Його основні риси – відсутність кріпацтва, формально рів-

не право всіх членів громади щодо сільськогосподарських угідь, участь у козацьких радах на демократичній основі. Проте ні низове, ні реєстрове козацтво не було однорідним у соціально-майновому та правовому розумінні. Оформившись як військова організація, ставлячи перед собою мету захистити населення від нападу кримських татар та турків, воно з часом перебрало на себе і функцію захисту народу від національно-релігійного та суспільно-економічного гноблення. Згодом, політично викристалізувавшись, воно стало виконувати роль провідника нації, втраченого внаслідок колонізації української знаті. Ця епоха позначилася “духом свободи”, прагненням незалежності, здатністю до державотворення, домінуванням колективного над індивідуальним, національною єдністю, проявом безприкладного патріотизму та героїзму. Зразком зрілості правової культури стала демократична народна конституція Пилипа Орлика, яка передбачала встановлення національного суверенітету і визначення кордонів Української держави, забезпечення демократичних прав людини, визнання непорушності трьох складових частин правового суспільства – єдності і взаємодії законодавчої, виконавчої і судової влади. Конституція визначить фундаментальні принципи внутрішньої і зовнішньої політики майбутньої Української суверенної держави, і, хоч вона не втілилася у життя, не набула сили закону, проте стала унікальним історичним документом, цінною пам’яткою правової культури України.

Водночас, дослідники наголошують, що в ментальності нації в той час проявлялися і зовсім протилежні якості: пасивність, покірність, індивідуалізм, підозрілість.

Тому, виявляючи ментальні настанови, які мали негативний вплив на формування національної єдності та державницьких почуттів. спочатку слід визначити природні і споконвічні, а потім – набуті риси характеру в умовах бездержавності.

Характерна риса досліджуваної доби – “духовна роздвоєність і сум’яття свідомості”(Н. Яковенко). На це було кілька причин: неможливість України поступово входити в “нову картину світу”, духовні проблеми, конфлікти всередині церкви, неоднорідність суспільства, ворожі стосунки з сусідами. Усвідомлюючи небезпеку цієї духовної “роздвоєності”, передові люди того часу, такі як М.Смотрицький, закликали пізнавати самих себе, родину, свій народ і його долю, зрозуміти в “чиєму домі народилися”, шанувати батьків та їхні звичаї, бо без

цього ні в окремої людини, ні у народу не буває щасливого майбутнього (“Тренос”).

У зв’язку з проблемою збереження української ідентичності, Петро Могила, усвідомлюючи міцний зв’язок між національними та релігійними чинниками тієї доби, пропонує ідею здійснення принципу зверхності влади православної церкви в Україні, яка належала до польської корони. Реалізація цього принципу дозволила б витворити своєрідний ідеологічний центр, що опирався б на національну культуру та релігійну традицію. У такий спосіб можна було б уникнути втрати національного єства українців, зберегти національну ідентичність.

Проте українська доля складається так, що повноцінна українська еліта, тобто така, яка б створила і забезпечила функціонування національних інститутів наприкінці XVI – початку XVII ст., у досліджувану нами добу так і не витворилася. Це стало однією із основних причин того, що націотворення та культуротворення українців затягнулося на століття.

Козацтво, на долю якого випав тягар творення української державності, поступалося шляхті і за освіченістю, і за маєтністю. Проте, перебравши на себе функцію еліти, змогло частково забезпечити функціонування культурних інститутів нації. Мова йде про Києво-Могилянську академію, православну ієрархію і Київське братство. Козацька старшина в умовах відсутності повноцінної національної еліти дуже часто керувалася особистими інтересами, що призводило до чвар, поширення анархії, появи самозваних гетьманів, які шукали собі союзників серед чужинців. Тому козацька держава загинула, в першу чергу, із-за денационалізації провідної суспільної верстви, яка власні інтереси поставила вище, ніж національні. Зник “суспільний каталізатор”, носій духу, без якого всі “суспільно-державні установи, парламенти, партії, трибуни, армії, фабрики, верстати, хутори й церковні амвони, культурні установи – все це бездушне тіло нації” [3, с. 137].

Українське майбутнє було знищене слабкою національно-державницькою свідомістю та схильністю до анархії, що закладена в українській ментальності. З боєм і гіркотою напише у середині XIX ст. П. Куліш: “Народу ніхто не служив в XVII ст. – ні навіть наші гетьмани...” [6, с. 80].

Остаточна втрата державної автономії не могла не позначитися на ментальності нації. Цю епоху дослідники характеризують двома типа-

ми національного характеру – слабким типом хліборобів і сильним типом козаків. Для першого – земля дорожча за волю, для другого – воля дорожча за життя.

Д. Донцов визначив ці два типи національного характеру ще категоричніше, поділивши їх на козаків і “свинопасів”. “У тяжку годину – пише А. Паламар у книзі “Третя руїна” – козаки бралися до зброї і йшли на вічну смерть, “свинопаси” ховалися в криївки, нори, загати, аби якось вижити. Козацький тип з-поміж нас зістав винищений” [11, с. 48].

З гіркотою протиставляв психіку козака психіці “свинопаса” Т. Шевченко, виступаючи не проти селянства, а проти тих “хамових синів”, які покійно тягли панське ярмо. Протиставлення психології лицарства українській “плохій гречкосійній породі” зустрічаємо й у творах Лесі Українки. Критикував цей тип національного характеру І. Франко, характеризуючи українців як “расу обважнілу, розгнуздану, сентиментальну, позбавлену гарту і сили волі, так мало здібну до політичного життя на власному смітнику, а таку плодючу на перевертнів найрізноманітнішого роду”.

З часу знищення козащини починається доба “заблокованої культури” (Л. Костенко), “ніч бездержавності” (Є. Маланюк), часи національного відчуження. Україна поступово перетворюється в одновірство-ву націю, далі її історію буде творити селянство. Так звана козацька еліта почне губити історичні корені, скинувши козацький кунтуш та жупан і одягне російського крою міжнародний камзол та імперський віцмундир [4, с. 5]. І тільки кобзарі, “це живе, хоч незряче сумління нації, цей символ історичної пам’яті” (Є. Маланюк) будуть нагадувати цій селянській нації про її національність.

Отже, на формування основних засад правової культури суспільства значно впливали і впливають ментальні особливості української спільноти, якими не можливо нехтувати внаслідок неперерваних духовних зв’язків з минулим. Найвищих досягнень правова культура українців зазнавала тоді, коли емоційно-почуттєва складова ментальності доповнювалася активною роботою інтелекту, розуму, який “не спав” (Т. Шевченко), процесом державотворення. Про це свідчать пам’ятки світового рівня культури княжої епохи та доби розбудови козацької держави.

1. *Бачинін В., Журавський В., Панов М.* Філософія права. – К.: Видавничий дім “Ін Юре”, 2003. – 472 с.
2. *Верхіль І.* Національна самосвідомість та національна ментальність // Державна ідеологія в сучасній Україні: Матеріали науково-практичної конференції, 20 травня 1994. – К., Б.в., 1995. – С. 21–22.
3. *Донцов Д.* Дух нашої давнини. – Дрогобич.: Відродження, 1991. – 341 с.
4. *Історія Русів.* – К.: “Радянський письменник”, 1991. – 318 с.
5. *Касьян В.* Про деякі риси українського характеру // Розбудова держави. 1996. – № 6. – С. 17–22.
6. *Куліш П.* Полякам об украинцах // Основа. – СПб., 1862. – 80 с.
7. *Лозко Г.* Поняття національного характеру та ментальності // Лозко Г. Українське народознавство. – К.: Наукова думка, 1995. – С. 77–79.
8. *Маланюк Є.* Нариси з історії нашої культури. – К.: Обереги., 1992. – 81 с.
9. *Онанийкий Є.* Особливості етнопсихології українців // Народна творчість та етнографія. – 2001. – № 3. – С. 43–47.
10. *Падох Я.* Ідеї гуманності і демократизму в карному праві княжої України. – Мюнхен., 1949. – 126 с.
11. *Паламар А.* Третя руїна. – Київ–Харків–Тернопіль–Нью-Йорк.: Видавництво М. П. Коць, 1998. – 252 с.
12. *Рудакевич О.* Ментальність і політична культура української нації // Розбудова держави. 1995. – № 10. – С. 26–30.
13. *Топчий А.* Українофільство: менталітет чи набуте явище? – К., 1998. – № 11–12. – С. 2–8.
14. *Чибісова Н.* Деякі специфічні риси української ментальності // Духовність як основа консолідації суспільства. – К.: Б.в., 1999. – Т 15. – С. 417–422.
15. *Чмир В.* Європейці без Європи: менталітет українського народу в історичному контексті // Політика і час. – 1998. – № 9. – С. 55–65.

**NATIONAL MENTALITY AS THE REASON OF THE
UKRAINIAN LEGAL CULTURE DEVELOPMENT
(FROM PRINCES' EPOCH TILL THE END OF
THE XVIII-TH CENTURY)**

Galyna Popadynets'

*Ternopil' I.Horbachevs'ky State Medical University,
Maydan Voly ,1, Ternopil, 46001, Ukraine, university@tdmu.edu.te.ua*

The question of national mentality influence on the Ukrainian legal culture development has been studied in the article. It has been noted that the highest peak of its development the Ukrainian legal culture achieved when the emotional and perceptible components were accompanied by active intellectual work of mind. This fact has been proved by legal culture relics of the principedom and Cossack state building epochs.

Key words: National mentality, legal culture, national identity, outlook, outlook, legal consciousness, spirituality.

Стаття надійшла до редколегії 10.04.2005

Прийнята до друку 30.01.2006